

ESTUDIS

La casa de correcció de Barcelona sota la direcció de J. M. Canalejas (1858-1863)

Olga Martínez Álvarez

Universitat de Barcelona

RESUM

L'article se centra en la descripció del funcionament intern i el mètode de reeducació utilitzat a la casa de correcció de Barcelona durant els anys 1858-1863, període en el qual la institució fou guiada de la mà de José María Canalejas, un militar que va saber posar la institució a l'alçada dels millors establiments correccionals d'Europa. Prèviament a la descripció d'aquest període, s'al·ludeix a la problemàtica de la delinqüència infantil i juvenil durant la primera meitat del XIX —marc que serveix per entendre el perquè de la creació de les cases de correcció en aquell moment històric— i es perfila l'evolució de la casa de correcció barcelonessa fins al nomenament de Canalejas com a director d'aquesta.

PARAULES CLAU: història de l'educació, educació social, prevenció de la delinqüència, reeducació, joventut marginal, Barcelona, segle XIX.

ABSTRACT

The article focuses on the description of the internal functioning and the re-educational model in the correctional house of Barcelona during the years 1858-1863, period where the institution was led by José María Canalejas, a military man who was able to put the institution up to the same level as the best correctional institutions in Europe. Previously to the description of this period, the problem of child delinquency during the first half of the 19th century is mentioned —setting that will help understand why the correctional houses were instituted in that particular historical moment— and the evolution of the Barcelona Correctional House until the nomination of Canalejas as its director is outlined.

1. Introducció

La problemàtica de la delinqüència juvenil a la primera meitat del XIX, en el marc de la crisi social ocasionada per la desestructuració dels models econòmics de l'Antic Règim, van portar a l'aparició de centres de reclusió i reeducació per a joves delinqüents —les anomenades *casas de correcció*— que es van estendre per Europa i els Estats Units. A Espanya, aquests establiments gairebé no van reeixir per la manca de voluntat política i d'un marc legal estable. La casa de correcció de Barcelona fou, però, un exemple paradigmàtic —per la seva peculiaritat i la seva durada en el temps— d'aquesta tipologia de centres, tenint com un dels seus períodes de màxim esplendor els anys 1858-1863, durant els quals va estar sota la direcció d'un militar que ha passat desapercebut pels historiadors de l'educació social: José María Canalejas y Ugalde.

El present article, realitzat bàsicament a partir de materials d'arxiu, constitueix un estudi descriptiu centrat en l'anàlisi del mètode reeducatiu emprat per Canalejas durant els anys de la seva gestió a la casa de correcció barcelonessa.

2. Els joves delinqüents a la legislació penal

Com a la majoria de països occidentals, el dinou espanyol fou el segle de la industrialització, de l'èxode rural i del creixement desorbitat i desorganitzat de moltes ciutats. Aquests canvis afavoriren l'aparició de grans bosses de pobresa concentrades en nuclis específics de les urbs. Encara que constitueixen dues problemàtiques diferenciades, la misèria venia freqüentment associada al problema de la delinqüència; la ruptura de l'ordre social i dels vincles comunitaris tradicionals —a causa dels nous ritmes de treball i les noves formes de socialització a les ciutats— va conduir a un important sector de la societat urbana als circuits de la delinqüència i la prostitució. I no fou un problema només dels *adults*, ja que el sector dels joves d'ambdós sexes de famílies pobres s'introduïa, cada cop amb més precocitat, en aquests circuits marginals.¹

1. Evitem parlar «d'augment» de la delinqüència juvenil en aquest període, afirmació controvertida que requeriria de múltiples matisacions. Alguns autors incideixen en la idea que l'augment de la delinqüència es reflecteix a les estadístiques de l'època només és un indicador d'un millor funcionament de la institució judicial i del control policial, i s'arriba a parlar «d'invençió de la delinqüència juvenil». En la mateixa línia hi ha els que consideren que la creixent preocupació social per la infància i la joventut fou el que polítics, jutges i policia aguditzaren l'ull amb relació a les conductes delictives o asocials de la joventut. Per a una panoràmica més extensa i aclaridora sobre el tema, vegeu F. SANTOLARIA, *Marginalización y educación*, Barcelona, Ariel, 1997, p. 267 i s.

Al fre de la criminalitat no ajudava, sens dubte, la legislació penal, que no funcionava ni com a dissuasòria del crim ni com a correctora dels delinqüents, raó per la qual els juristes de l'època no deixaren d'insistir en la seva necessària i urgent reforma. Tot i les bones intencions i idees que recollia el Codi penal i les diverses ordenances i reglaments —en la línia dels més avançats plantejaments penitenciaris—, a la pràctica, la legislació no es complia: condicions pèssimes de seguretat i salubritat, amuntegament de les presons, arbitrarietats judicials, abús dels indults, ociositat dels presos, etc. Els càrcers i presidis espanyols eren anomenats habitualment *escoles del crim* perquè constituïen focus d'immoralitat i corrupció escandalosos.²

El tractament dels joves delinqüents en la legislació del segle XIX fou nou, però també va fallar en la seva aplicació pràctica. Nou, en tant que per primera vegada s'especificava quina era l'edat penal i en quines circumstàncies s'havia de considerar responsable dels seus actes a un menor. Tanmateix, s'establien penes diferenciades segons l'edat i el grau de discerniment del jove: aquells que tenien entre set i disset anys³ i que haguessin actuat *sense discerniment*, podien ser retornats als seus pares o el jutge podia destinar-los a una casa de correcció. En el cas que haguessin actuat *amb discerniment*, havien de ser jutjats per la mateixa llei que els adults, però les penes que se'ls podia imposar eren més reduïdes en el temps i menys dures.⁴

A la pràctica, dèiem, aquest model pensat per als joves va fracassar. Si per als delinqüents adults les lleis establien diversitat de penes a complir en diferents institucions inexistents a la geografia espanyola, per als joves succeï el mateix, ja que gairebé no es van construir cases de correcció a Espanya. La gran majoria de delinqüents menors, haguessin actuat amb discerniment o sense, passaven a les presons, generalment barrejats amb els adults, on es perfeccionaven en les tècniques delictives, tot i les reglamentacions que establien l'obligatorietat de la separació per edats.⁵

2. Vegeu els treballs de P. Trinidad, F. Cadalso i C. Arenal inclosos a la bibliografia, així com l'aportació de Canalejas a la seva obra *Cuestiones penitenciarias* (1855), inclosa també a la bibliografia.

3. Ens referim al Codi penal de 1822. En el de 1848 s'eleva a l'edat de nou anys l'exempció de responsabilitat i rebaixen a quinze anys la segona categoria. Vegeu la selecció de legislació penal inclosa a l'obra d'A. NAVARRO DE PALENCIA, *El reformatorio de jóvenes delincuentes*, Alcalá de Henares, Imprenta del Reformatorio, 1907, p. 121-158.

4. Entre altres diferències amb els majors d'edat, no es podia imposar als joves ni la pena de mort, ni treballs perpetus, ni deportació, ni obres públiques.

5. *L'Ordenanza general de los presidios del Reino*, publicada el 1834 —que serà el marc legal pel qual es regirà la legislació penal durant tot el segle XIX— indicava que tots els establiments penitenciaris havien d'establir una separació entre els adults i els menors de divuit anys.

Fet i fet, les úniques cases de correcció que es coneixen foren les que es van establir a Madrid i a Barcelona. Però ni l'una ni l'altra van sorgir per donar compliment a la legislació vigent, sinó que responien a necessitats d'àmbit local ben diferents: la primera, per evitar la corrupció dels joves en el càrrec de Madrid (càrcel del Saladero), i la segona, per netejar Barcelona dels individus situats en el camí de la delinqüència.

El de Madrid es fundà el 1840 sota els auspicis d'una societat privada —Sociedad Filantrópica para la Mejora del Sistema Carcelario, Penal y Correccional de España—, en la qual va tenir un paper essencial Ramon de la Sagra,⁶ i de la qual també en va formar part el propi B. Carles Aribau. La trajectòria de la casa de correcció (també anomenada *càrcer de joves*) fou profitosa però efimera,⁷ ja que tancà pocs anys després, probablement cap al 1850, i els joves foren novament reabsorbits per la presó del Saladero, però en un departament independent. Anys més tard, es tornaren a iniciar gestions per erigir la casa de correcció, però la iniciativa no va prosperar.⁸

La de Barcelona es va fundar el 1836, i passà per diverses etapes molt diferenciades, tant per la tipologia de persones que va arribar a allotjar, com pel nombre d'interns, el règim interior i la seva finalitat. Contràriament a la de Madrid, aquesta es va obrir per exigència dels poders públics,⁹ i amb la finalitat de netejar dels carrers barcelonesos i de la seva província la gran quantitat de rodavons sense ofici conegut que constituïen un perill social per als interessos de la burgesia.¹⁰

6. Ramon de la Sagra (1798-1871). Personatge polifacètic, del qual destaquem el seu interès pels temes socials. Visità nombroses institucions penitenciàries i benèfiques i educatives als Estats Units i Europa. D'entre els estudis realitzats sobre la seva figura i obra destaquem L. GONZÁLEZ GUITIAN, *Ramón de la Sagra, utopía y reforma penitenciaria*, La Corunya, Ediciones do Castro, 1985.

7. Sobre aquesta societat i els resultats de la casa, vegeu l'obra de Madoz indicada a la bibliografia, i consulteu el diari madrileny *El Corresponsal*, publicació que impulsà les millores proposades per la Societat Filantrópica. Especialment rellevants són els números següents: núm. 216 (2 gener 1840), núm. 262 (17 febrer 1840), núm. 263 (18 febrer 1840), núm. 570 (22 desembre 1840) i núm. 583 (4 gener 1841). També es pot consultar informació sobre l'acció de la societat a AV, Secretaria, 5-205-11.

8. El 1861, el marquès de la Vega de Armijo, mentre era governador civil de Madrid, inicià gestions per convertir l'anomenada *Casa de Pabellones* en casa de correcció. Es portaren a terme les obres, però, finalment, fou convertida en casa quarter de la guàrdia civil (F. SANTOLARIA, *Marginación y educación*, Barcelona, Ariel, 1997, p. 310 i s.).

9. Fou el ban del capità general Espoz i Mina amb data 1 de març de 1836, i es proclamà la reclusió de tots els captaires, el que va portar a la creació de la casa de correcció barcelonesa (AAMB, Governació, 2-A-2961).

10. La profilaxi social —neteja de pobres i rodavons de les urbs— responia als interessos capitalistes, uns interessos que es veien amenaçats, en primer lloc, per l'exemple d'improductivitat que donaven les persones de mala vida i, en segon lloc, per la possibilitat d'una revolta social iniciada o secundada pels grups marginals.

Aquells que ingressaven a la casa no ho feien per la via judicial; la institució constituí un lloc de reclusió per a aquells que, encara sense haver comès cap delictes, tenien el principal motiu per cometre'l: la manca d'un treball amb el qual guanyar-se honradament la vida. Això explica que, en moltes ocasions, es dubtés de la legalitat d'una institució on es tancaven joves sense judici previ.¹¹

I mentre a Espanya existia aquesta dicotomia insalvable entre el paper (les lleis) i la realitat, a la resta d'Europa i als Estats Units triomfaven els models de cases de correcció per a joves —especialment rellevants foren les institucions franceses de Mettray i La Petite-Roquette—, uns establiments que eren freqüentment alabats i citats pels reformistes i filantrops espanyols de l'època. Les úniques experiències espanyoles de renom en el tractament reeducador de joves, encara que distants del concepte de *casa de correcció*, foren la dels Toribis de Sevilla (1724) i la del departament de joves del presidi de València, sota el comandament del coronel Montesinos (1834-1854). Ni la de Madrid ni la de Barcelona van adquirir una fama nacional de rellevància,¹² tot i els resultats positius de la primera durant la seva existència, i de la segona a partir del moment en què Canalejas n'assumí la direcció.

3. Evolució de la casa de correcció de Barcelona fins a 1858

El convent de Sant Francesc d'Assís (1836) constituí la primera ubicació de la casa de correcció de Barcelona, i recollia dones, homes i nens de *mala vida*. Condemnada a la peregrinació, passà a ocupar amb posterioritat el convent dels Àngels (1837), després el monestir de Valldoncelles (1847) i, amb posterioritat, el monestir de Jonqueres (1856), on Canalejas exercirà com a director.

Els resultats que es van obtenir fins que es van instal·lar a Jonqueres havien estat força limitats. Per començar, ni tan sols estaven plenament definits els destinataris de la institució, raó per la qual va acabar sent un simple dipòsit de captaires, aturats, nens del carrer, petits delinqüents i prostitutes. Tanmateix, cap dels edificis que va ocupar —ni tan sols el de Jonqueres— disposava de l'espai suficient,¹³ i l'organització de la casa tampoc no va garantir cap correcció als que allà ingressaven. Referent al treball, només es van poder instal·lar alguns tallers quan

11. AAMB, Governació, 2-A-2320 i 2-A-2418.

12. Fet que explica que ni a Madrid ni a Barcelona es faci al·lusió a l'experiència de l'altra ciutat respectivament, i considerin la seva iniciativa com a única en el territori espanyol.

13. Per això, no van faltar projectes per emplaçar la casa de correcció en edificis nous. Entre les moltes temptatives, destaquem la de 1847, data en què es va proposar construir una casa a Cervera per cobrir les necessitats de les quatre províncies de Catalunya (AAMB, Governació, 2-A-2719).

va estar ubicada als Àngels, de manera que els interns romanien la major part del temps en la més plena ociositat, fet que constituïa així una càrrega per a l'erari públic, i no complia amb un dels objectius bàsics: crear hàbits de treball en els interns. No és estrany, doncs, que la mala fama impregnés el seu nom,¹⁴ i deixés al marge les grans expectatives que s'hi havien dipositat.

Els problemes econòmics de l'establiment també van ser una constant, i ho va continuar sent fins al mandat de Canalejas. La casa, sostinguda principalment per l'Ajuntament, no disposava de fons de finançament que permetessin l'ampliació i millora dels locals, la millora de les condicions higièniques i d'alimentació, ni la millora de les condicions laborals dels empleats.¹⁵ De fet, no faltaren veus en contra que les despeses de l'establiment fossin sufragades per la municipalitat, atès que albergava persones afincades en altres ajuntaments i fins i tot en altres províncies de fora de Catalunya.¹⁶

En aquesta conjuntura, José María Canalejas¹⁷ fou nomenat director de la casa de correcció l'octubre de 1858. Havia estat ell mateix l'encarregat de redactar el reglament definitiu de la casa, que es va aprovar el 1856,¹⁸ fet que donà un tomb en

14. Vegeu documents relatius a escàndols per baralles que tenien lloc en el centre, mestres de taller més perversos que els propis interns, pèssimes condicions del local i sobre els abusos dels alcaldes constitucionals a AAMB, Governació, 2-A-2320, 2-A-2719 i 2-A-2961.

15. Amb molta freqüència, els càrrecs a la casa de correcció eren exercits per persones que no rebien cap retribució durant mesos. També era habitual que alguns càrrecs els exercissin interns de la institució o presos del presidi de Barcelona. Vegeu exemples d'això a AAMB, Governació, 2-A-2719 i 2-A-4046.

16. El diari *La Corona*, el 1859, es pregunta: «¿Son todos hijos de Barcelona los corrigendos que se albergan en ella [a la casa de correcció]? No por cierto. ¿Es justo por lo tanto, que sea solo la municipalidad barcelonesa la que lo subvencione? Juzgamos que no, mayormente no ignorando, como nadie ignora, las multiplicadas atenciones que pesan sobre su presupuesto» (31 juliol 1859, edició del matí).

17. José María Canalejas y Ugalde va néixer a Madrid l'any 1800. Seguint la tradició familiar, va fer carrera militar i va combatre contra els francesos i contra els carlistes. Fou deportat a Cuba per motius polítics, d'on va escapar als Estats Units, França i després a Espanya. Va estar un temps destinat a la Secretaria General de Catalunya i, més tard, passà a ocupar el càrrec de comandant del presidi de Valladolid, càrrec del qual fou destituït, també per motius polítics. Fruit d'aquesta experiència publicà l'obra *Cuestiones penitenciarias* (1855), a la qual seguiria, el 1860, *Presidio-escuela*, en la qual planteja la necessitat d'una institució que sigui, per una banda, presidi de delinqüents condemnats i, per altra, un lloc per a la formació dels treballadors dels establiments penitenciaris. Va iniciar la seva tasca com a director de la casa de correcció de Barcelona a finals de 1858 i fins al febrer de 1863, data en què va renunciar per motius personals. Per les dades que disposem actualment, sabem que va tenir, com a mínim, quatre fills: José, Francisco, Federico i Leonor —els dos darrers també van treballar a la casa de correcció de Barcelona. El costum de posar el nom del pare al fill primogènit ha tingut curioses conseqüències històriques en aquest cas: José Canalejas, el primer fill del nostre personatge José María Canalejas, és confós en algunes enciclopèdies i llibres amb el seu pare. (AMS, 1a/C-850; AAMB, Governació, 2-A-277).

18. AAMB, Governació, 2-A-3007.

el sentit i objectiu d'aquesta: l'establiment passaria a ser, sobre el paper i a la pràctica, un lloc fonamentalment de reeducació de joves d'ambdós sexes entre els set i els divuit anys —encara que, com veurem, no deixaran d'haver-hi algunes internes, sobretot prostitutes, que sobrepassaven l'edat límit.

L'experiència de Canalejas en el camp de la reeducació juvenil havia vingut indirectament de la seva experiència com a comandant de presidis i com a visitador de presons a tot Espanya (1854-1855). Tot i la seva formació militar i la seva experiència en els camps més durs de la repressió dels delictes, Canalejas va saber donar una orientació suau alhora que severa a un establiment destinat a joves, orientació que es va desmarcar del caràcter militar i s'aproximà més a un model familiar i paternalista.

L'objectiu prioritari que es va marcar Canalejas en prendre la direcció de la casa fou netejar la mala imatge que tenia l'establiment. Per això, no només va posar tot el seu ímpetu i el seu enginy en la millora del règim interior de la casa, sinó que, a més, es va preocupar de donar a conèixer a la societat barcelonesa aquestes millores, perquè «solo la ignorancia de lo que pasa en esta Casa puede dar lugar á que se crea, que en vez de corregirse se pervierten en ella los muchachos».¹⁹ Amb aquesta finalitat, Canalejas realitzà cada any estadístiques que donaven llum sobre els resultats que s'anaven assolint, alhora que va organitzar el que avui anomenaríem *jornades de portes obertes*, per tal que la gent visités i conegués la institució. També per aquesta mateixa raó organitzava exàmens públics, de manera que es pogués donar a conèixer l'estat i els avenços dels interns.

4. Tipologia d'interns de la casa de correcció (1858-1863)

Com es pot observar en les estadístiques que Canalejas publicà sobre la casa de correcció, el major nombre d'albergats que tenia l'establiment mentre ell en fou el director eren nois i noies recollits per l'autoritat trobats vagabundejant de dia o de nit per les platges, les runes o els fossars (suposaven el 49,2 % del total d'interns existents a principis de 1863). Un percentatge elevat d'aquests nois havien estat abandonats pels seus pares, havien fugit dels maltractes d'aquests o havien seguit els mateixos passos que els seus progenitors en el camí de la delinqüència. Però també s'allotjaven a la casa nois que havien vingut per voluntat pròpia (l'1,9 %, en la mateixa data), així com minyons i minyones enviats pels seus

19. J. M. CANALEJAS, *Discurso leído por Don Jose María Canalejas, director de la Casa Municipal de Corrección*, Barcelona, Establ. Tipográf. de N. Ramírez, 1859, p. 7.

pares com a via de correcció (31,2 %).²⁰ Així mateix, encara que en nombre reduït, ingressaven a la casa dones prostitutes o de *vida dubtosa*.

L'estat en què arribaven aquests joves, segons relata Canalejas, era lamentable: «El estado material en el que vienen, es el haraposo y de asquerosa inmundicia: su estado moral, la desfachatez y el libertinaje en las palabras y acciones; la ignorancia completa en religion é instruccion elemental, hasta el caso no pocos mayores de doce años de no saber persignarse, y no conocer las letras en la edad de diez y seis ó más años».²¹ Assenyala, però, que el que sí que tenien desenvolupat era la intel·ligència en el furt i en l'engany, la perversitat moral i l'enginy per procurar-se queviures. Això, sota el prisma de Canalejas, justificava plenament la reclusió dels joves, que, sens dubte, acabarien ocupant les cel·les de les presons i els presidis si no se'ls reconduïa i se'ls ajudava a trobar una manera honrada de guanyar-se la vida.²²

El nombre d'interns, de 1859 a 1862, fou en considerable augment, tot i que quedaven sense recollir-se —per les limitacions de l'edifici— molts nens rodamons i nens rebels, els pares dels quals volien que se'ls ingressés. De fet, Canalejas considerava que, per tal que Barcelona notés la millora social de la recollida i reeducació dels joves, la xifra d'interns probablement hauria de situar-se entorn dels set-cents;²³ la mitjana, però, mai va superar els cent noranta-tres.

En la taula 1 es pot observar que la xifra de nenes i dones gairebé no va oscil·lar durant aquests anys; això fou degut al fet que, observant els escassos resultats que s'obtenien pel que fa a la millora moral, Canalejas va preferir que no ingressessin més, i ho va suplicar en diverses ocasions a l'alcalde corregidor de la ciutat.²⁴ La distribució per edats, pel que fa als nois i noies, ens mostra que predominaven els situats en la franja de dotze a quinze anys. Pel que fa a les dones, les edats eren molt dispers, fins i tot algunes sobrepassaven els trenta anys.

20. En el títol 2 (art. 1, 4 i 5) del Reglament de 1856 estava recollida aquesta possibilitat d'ingrés (AAMB, Governació, 2-A-3007). El número de joves arribats per aquesta via fou en augment mentre la casa de correcció estigué a mans de Canalejas, per les bones referències que les famílies tenien del centre: durant l'any 1859 ingressaren uns vint joves; el 1860 foren vint-i-set, i el 1862 hi entraren quaranta-set.

21. J. M. CANALEJAS, *Estadística de la situación material...*, 1860, p. 30.

22. «¿Con qué derecho la autoridad administrativa ó la municipal recoge, recluye y les dá a su pesar instruccion, educacion y oficio á los muchachos de la clase de los que existen en esta casa, siendo así que no son penados, y que la ley no la autoriza, á lo menos esplicitamente, para ello? Hé aquí una cuestion que se contesta solo por el sentimiento, por aquellos que, como [...] [yo] creen que es un deber imprescindible de la autoridad el recoger, recluir, instruir y educar á los muchachos en cuestion», J. M. CANALEJAS, *Estadística de la situación material...*, 1860, p. 33.

23. J. M. CANALEJAS, *Estadística de la situación material y moral de los reclusos de la Casa Municipal de Corrección de Barcelona, precedida de una esposicion razonada del Excmo. Ayuntamiento Constitucional*, Barcelona, Establ. Tipográf. de N. Ramírez, 1861, p. 11.

24. J. M. CANALEJAS, *Estadística de la situación material...*, 1861, p. 11.

TAULA 1
MITJANA D'INTERNES A LA CASA DE CORRECCIÓ SOTA LA DIRECCIÓ DE CANALEJAS

	1859	1860	1861	1862
Nois	105	128	156	172
Noies	19	19	13	12,5
Dones	14	7	11,6	8
Total	138	154	180,6	192,5

Font: elaboració pròpia a partir de les estadístiques publicades per Canalejas.

Els joves romanien tres anys generalment, el temps necessari per desenvolupar els programes, aprendre un ofici i consolidar els bons hàbits. Les nenes generalment s'estaven més temps, per la dificultat que presentava consolidar-hi, segons Canalejas, actituds veritablement positives cap a la vida moral. Les dones de més edat acostumaven a passar només dos mesos a la casa, sempre que tinguessin un bon comportament i que no fossin reincidents. Canalejas assenyala a les estadístiques que, sota l'aparença que es reformaven, quan eren alliberades tornaven a caure en les xarxes de la prostitució, principal motiu pel qual havien estat recloses.

5. Règim disciplinari a la casa de correcció

Canalejas va forjar un sistema d'ordre intern i reeducació que reflecteix trets típics de l'època alhora que aporta novetats significatives en el panorama espanyol i català; en l'àmbit europeu, però, les seves idees no eren tan noves, com tindrem ocasió d'assenyalar.

A més de la creença en la necessitat d'una separació absoluta de sexes, de conèixer com a imprescindible disposar d'un bon personal contractat que exercís una influència positiva sobre els interns —de manera que l'acció del sacerdot i del director no s'anul·lés per la poca disposició de la resta de personal—, el seu mètode el podríem resumir de la manera següent:

- a) Sistema progressiu de classificació dels interns segons el comportament dins de l'establiment.
- b) Control del temps de l'intern i vigilància constant, però amb espais de llibertat.
- c) Importància cabdal de la instrucció religiosa, primària (escola) i professional (tallers).

5.1. Sistema progressiu de classificació dels interns

Els interns tenien una doble classificació: una, per edats, i altra, per comportament. Aquesta segona manera de classificació era insòlita en la història de la casa, però de gran tradició a les cases de correcció europees. De la mateixa manera que Montesinos, Canalejas considerà que el delicte havia de quedar-se a la porta de l'establiment, i que els joves interns havien de ser jutjats únicament pel seu comportament *dins* de la institució. Establí quatre categories de joves,²⁵ i es distingien entre ells perquè havien de portar en un braç un llaç de diferent color:

1a categoria: *bons*

2a categoria: *mitjans*

3a categoria: *dubtosos / de prova*

4a categoria: *dolents*.

Els millors de cada categoria tenien el privilegi de servir de *monitors*, càrrec que suposava responsabilitzar-se de la disciplina dels seus propis companys de categoria; aquesta era una manera de fer participar l'intern en el sistema, un encert pedagògic per trencar amb el tradicional binomi *desconfiança de l'educador - irresponsabilitat de l'educand*.

Per als joves ingressats per primera vegada, Canalejas va fixar un període de prova. Durant aquest temps —un o dos mesos— als nois se'ls destinava al treball sedentari per poder observar-los directament i poder formar un judici en relació amb el seu caràcter, habilitats i disposicions. Després s'estudiava quin podria ser l'ofici al qual es podia dedicar, i se'l destinava a aquest ofici mitjançant el treball en el taller corresponent.²⁶ Aquest període d'observació és un altre dels múltiples encerts del sistema aplicat per Canalejas, ja que tot tractament reeducatiu ha de començar per una bona anàlisi de l'educand mateix.

Els interns podien obtenir *concessions* si durant un mes no cometien faltes greus, reunien mèrits i mereixien la consideració de *bons* pels correctors, mestres o el sacerdot. Aquestes concessions eren diferents segons la categoria a la qual pertanyia el jove.

Així mateix, el fet de cometre determinades faltes —les que expressava el reglament— conduïa a la reducció del grau. Canalejas assenyalava que les faltes més comunes eren les de robar-se els diners, barallar-se, fer apostes i, el vici més estès, fumar.

25. J. M. CANALEJAS, *Estadística de la situación material...*, 1860, p. 32. A l'estadística de l'any següent, Canalejas indicava la necessitat d'establir una categoria més (J. M. CANALEJAS, *Estadística de la situación material...*, 1861, p. 10).

26. J. M. CANALEJAS: *Estadística de la situación material...*, 1860, p. 49.

TAULA 2
 CONCESSIONS SEGONS LA CATEGORIA DEL JOVE

<i>Categoria</i>	<i>Concessió</i>
1a	Dret a participar en un sorteig de premis. Possibilitat de pertànyer al <i>quadre d'honor</i> (format únicament per tres interns).
2a	Accés a la primera categoria. Dret a participar en un sorteig de premis.
3a	Accés a la segona categoria.
4a	Accés a la tercera categoria.

Els premis eren de dos tipus: materials i morals. Segons indica Canalejas, tota recompensa «tendrá por blanco principal el avivar el amor propio y estimular la honradez, laboriosidad y buen comportamiento de los corrigendos».²⁷ Pel que fa als càstigs, consistien en amonestacions, limitació de l'aliment (sense que afectés la salut), privació d'esbarjos i d'assistència a altres actes, tancament en una cel·la per un temps curt (2-7 dies) i multes. Els càstigs físics estaven rigorosament prohibits.²⁸

Els premis i càstigs només els podia imposar el director, de manera que la marxa de la institució queia fortament sobre la seva figura. El sacerdot, el mestre d'escola, els mestres dels tallers i correctors havien d'anotar per escrit —en el quadern de *comptabilitat moral*—²⁹ les faltes comeses pels joves, així com quins havien mesrescut la qualificació de *bons*, i ho havien de trametre al director, qui prenia la decisió final sobre les concessions i els càstigs al final de la setmana i al final del mes. Canalejas també solia recórrer als *actes de confiança*, una espècie de pacte de paraula entre ell i un intern per evitar la imposició de càstigs, que intentava guanyar la confiança del menor i facilitar novament l'exercici de la responsabilitat personal.

Tot i l'incert de Canalejas per la instauració d'un sistema com aquest, és important anotar que la majoria de cases de correcció europees ja recollien el plantejament de la classificació dels interns, la progressió o descens en la classificació *moral* segons el comportament durant la reclusió, i el sistema de la micropenalitat

27. Reglament interior de la casa correccional, elaborat per Canalejas el 1856 (AAMB, Governació, 2-A-3007).

28. En la majoria de cases de correcció es prohibiren els càstigs físics; però algunes, com la de Filadèlfia, sí que els preveien.

29. El concepte ja es recull en el títol 7 del Reglament citat, nota 27.

(recompenses i càstigs) com a estímul per a la millora. Tampoc els *quadres d'honor*, els llaços de colors o els quaderns de comptabilitat moral eren idees genuïnes de Canalejas, ja que s'aplicaven en les institucions reeducadores europees de més renom. El mèrit d'aquest singular director no fou crear un nou mètode, sinó *saber aplicar* el mètode adequat a les particularitats de la casa barcelonesa.

5.2. Rutina diària

En la carta que un jove va dirigir als seus pares —reproduïda per Canalejas—, s'explica el següent: «aquí, de levantarse á comer un pedacito de pan, de aquí á trabajar, de trabajar á la escuela, de aquí á comer, de aquí á trabajar, de trabajar á la escuela, de aquí á comer, de aquí á trabajar, despues el rosario y por fin á dormir».³⁰

Certament, el temps i les activitats dins de l'establiment estaven perfectament definides, amb la finalitat de crear un hàbit de vida saludable en els joves. Però, tot i l'ordre i la disciplina que s'exigia, el silenci absolut no era un requisit —Canalejas ho considerava negatiu per als joves—, i es permetia parlar amb el director en qualsevol moment del dia fora de les hores de taller, escola i actes de comunitat.

La distribució de les hores d'un dia laborable era com segueix:³¹

3 h d'instrucció primària (escola), excepte per a les dones

8 h d'aprenentatge d'un ofici (tallers o feines de cosir o brodar)

1 h d'esbarjo

4 h de doctrina, neteja personal, rosari, menjars

8 h descans nocturn.

Durant les hores lliures, els interns generalment jugaven, anaven a la biblioteca del propi establiment³² on feien gimnàstica.³³

La rutina del diumenge i els dies festius diferia sensiblement; s'aixecaven més tard, dedicaven un temps extra a la neteja personal i complien amb els deures religiosos (missa, prèdica religiosa i conferència sobre moral). Era també el dia per a la revisió moral amb el director (premis guanyats o mèrits perduts) i el dia de

30. J. M. CANALEJAS, *Discurso...*, 1959, p. 8.

31. Vegeu les estadístiques publicades el 1860 i 1861. Existeixen només petites modificacions entre allò que explica Canalejas a les seves estadístiques i allò preceptuat pel reglament establert el 1856 (AAMB, Governació, 2-A-3007).

32. La biblioteca es fundà el 1862, quan el director era Canalejas. Durant les gestions de la seva fundació, va rebre importants donatius (AAMB, Governació, 2-A-4045). A finals del seu mandat, el febrer de 1863, la biblioteca reunia l'extraordinària xifra de 255 volums (AAMB, Governació, 2-A-4046).

33. Els interns tenien a la seva disposició un trapezi, anelles, escales i paraHeles (J. M. CANALEJAS, *Estadística de la situació...*, 1861, p. 8).

rebre les visites dels familiars (excepte per als interns de la quarta categoria). Els de les dues primeres categories tenien permís per sortir de l'establiment durant unes hores.

La *vigilància* constituïa un altre dels elements essencials de la institució, però en la seva justa mesura, doncs, com ja hem indicat, Canalejas també considerava necessari deixar espais de llibertat a aquells que demostraven un comportament correcte —per això permetia que sortissin els dies festius, i que disposessin de cert temps lliure tots els dies. Es tractava, en definitiva, d'un sistema disciplinat, però que atorgava quotes d'autonomia als joves segons el seu comportament, i la institució funcionava en règim *semiobert*, com diríem actualment. Les fuites produïdes a partir del gaudi del permís de sortida eren considerables (i se situaven entorn dels 15-20 casos a l'any, segons les estadístiques publicades), fet que no va portar al seu director a pensar en la possibilitat de reduir aquests permisos, perquè els considerava necessaris per als nois.

A més d'aquesta obertura cap a l'autonomia de l'educand, el règim era dulcificat i amenitzat amb la preparació d'obres de teatre representades pels joves maiteixos, l'elaboració de pessebres al Nadal, la interpretació de nadales, sortides a la platja a l'estiu i visites a monuments en ocasions especials.

5.3. *Religió, escola i treball*

Canalejas considerà sempre la *religió* com la base principal de l'establiment, la que guiava el comportament i portava al penediment de la vida anterior, uns posició típica de l'època. La formació i les pràctiques religioses consistien bàsicament en el rès del rosari cada dia, preguntes de catecisme i la seva explicació i conferències morals. Les noies i dones rebien una formació més extensa en aquest sentit, ja que Canalejas les considerava molt desviades de l'ideal de vida cristiana (la majoria, com hem comentat, s'havia immers ja en el món de la prostitució).

En relació amb la *instrucció primària*, el director de la casa de correcció la considerava essencial per al desenvolupament dels joves, sempre que no es veiés deslligada de la seva dimensió pràctica. A l'escola de la casa de correcció se seguia el sistema mixt, aproximat al mutu. S'impartia lectura³⁴ (prosa i vers, lletra impresa

34. S'utilitzava un mètode introduït per Canalejas per ensenyar a llegir, consistent en la combinació de paraules amb dibuixos, un sistema que s'aplicava a les escoles de pàrvuls més avançades del moment, segons paraules del propi director (J. M. CANALEJAS, *Estadística de la situación material y moral de los reclusos de la Casa Municipal de Corrección de Barcelona*, Barcelona, Establ. Tipogràf. de N. Ramírez, 1863, p. 36).

i manuscrita), escriptura (pautada o sense pautar), aritmètica (les quatre operacions bàsiques, quebrats, decimals, sistema mètric i nombres complexos) i gramàtica castellana (morfologia, ortografia i sintaxi). Els estris i llibres utilitzats a l'escola eren semblants als de les escoles públiques barceloneses del moment; tenien pissarra d'hule, mostres d'escriptura, paper blanc, quaderns de lectura, cartipàs per a l'escriptura, un globus terraquí, tinters, doctrines cristianes, etc.³⁵

Pel que fa al *treball*, quan Canalejas assumí la direcció de l'establiment, només comptava amb un taller de fusteria per a l'ensenyança dels interns. Ferri defensor de la necessitat de proporcionar un mitjà de vida al jove perquè quan sortís de l'establiment tingués una manera de guanyar-se la vida, establí molts altres tallers, mitjançant el clàssic sistema de contractes amb mestres o oficials de cada branca: sabateria, espardenyeria, enquadernació, esparteria, carteria, sastreria, bo-toneria, teixit, estoreria, fàbrica de pintes i de naips. Durant aquests anys, la casa de correcció va reunir el nombre més alt de tallers de la seva història. Val a dir que, per a aquells que destacaven en l'estudi, Canalejas els obrí la via, fins llavors impensable, que aquests joves es destinessin a l'estudi.³⁶

Tot i alguns plantejaments progressistes de Canalejas amb relació a la dona,³⁷ en altres punts se situava al mateix nivell que els seus coetanis. Per això, encara que defensava amb fermesa la necessitat d'educar i instruir la dona, els destins i treballs d'aquesta se centraven en els tradicionalment femenins: feines d'agulla (apedaçament de roba i confecció de mocadors, camises, brodats, encaixos, etc.), rentat de roba i neteja de l'edifici.

Els diners obtinguts del treball dels interns es dividia en tres parts, com era costum: una part, molt reduïda, es donava cada cap de setmana als propis joves per a les seves despeses particulars, una altra servia per sufragar despeses de l'establiment (essencial, ja que Canalejas pretenia que la casa es mantingués amb recursos propis a mitjà termini)³⁸ i una tercera part s'ingressava en la lli-

35. AAMB, Governació, 2-A-4045.

36. L'any 1862, un intern realitzava els estudis preparatoris per ingressar a l'Escola Normal, un altre estudiava a la casa amb el capellà, i un tercer, en el Seminari Conciliar (J. M. CANALEJAS, *Estadística de la situació material...*, Barcelona, Establ. Tipogràf. de N. Ramírez, 1863, p. 33; AAMB, Governació, 2-A-4045 i 2-A-4046). La bona fama del centre i dels avenços en la instrucció que adquirien també féu que, el 1862, l'Ateneu Català oferís gratuïtament places, una de dibuix lineal i una altra d'arquitectura, a dos interns de la institució (AAMB, Governació, 2-A-4045).

37. Canalejas es mostra defensor dels drets de les dones: crítica que hi recaiguin totes les responsabilitats de la llar, que els seus salaris siguin més baixos que el dels homes i que no se'n fomenti l'educació (J. M. CANALEJAS, *Estadística de la situació material...*, 1860, p. 23).

38. J. M. CANALEJAS, *Estadística de la situació material...*, 1863, p. 28. Aquest desig d'autofinançament de la pròpia institució també apareix de manera explícita en els prolegòmens del Reglament elaborat per Canalejas el 1856 (AAMB, Governació, 2-A-3007).

breta d'estalvi personal de cada intern, quantitat disponible només a la sortida de l'establiment per facilitar al jove el reintegració a la societat. Amb aquesta mateixa finalitat actuava el Patronat,³⁹ que s'encarregava de buscar feina a aquells que anaven a sortir de la casa, i eren els tutors dels joves durant quatre mesos, durant els quals podien encara pernoctar a la casa —es considerava el temps suficient per estalviar els diners necessaris del cost de les eines i el vestit de l'ofici.

6. Novetat i importància de la gestió de Canalejas

El pas de Canalejas per la casa de correcció va deixar petjada. Netejà la imatge pejorativa que tenia el centre gràcies als bons resultats obtinguts pel seu sistema de correcció i ensenyança, i gràcies també a les eficaces formes de propaganda establertes per fer conèixer aquests progressos a la societat barcelonesa. Tant en els treballs de taller com en la instrucció primària i feines de cosir es van assolir bons resultats en molt poc temps. En els primers exàmens públics realitzats als interns durant la direcció de Canalejas —després de tan sols nou mesos d'haver ocupat el càrrec com a director— la premsa local de l'època ja parlava dels notables progressos,⁴⁰ i exalçava el treball realitzat pels joves i assenyalava la bona direcció que havia pres l'establiment.

Canalejas se sentia satisfet dels resultats obtinguts, tot i que considerava que els progressos morals no eren perfectes ni complets. El focus de més insatisfacció el constituïen les noies i dones, les quals eren difícils d'encaminar, la majoria de les quals tornava a la seva mala vida anterior un cop alliberades. A l'estadística de l'any 1860, Canalejas assenyalava amb decepció que de les quaranta-vuit dones que havien sortit de l'establiment, no tenia constància que cap hagués millorat de costums. Podem concloure, doncs, que el mètode de Canalejas només fou

39. *Reglamento de la Sociedad de Patronato de los corrigendos y corrigendas salidos de la Casa de Corrección de Barcelona*, Barcelona, Establ. Tipogràf. de N. Ramírez, 1859.

40. El *Diario de Barcelona* (31 juliol 1859) publicava el text següent: «Los alumnos y alumnas [...] dieron manifiestas pruebas de la buena educacion que reciben, y sobre todo de su aplicacion y talento. [...] Las Autoridades, el distinguido concurso y el público en general se mostraban satisfechos, y las primeras felicitaron justa y merecidamente a los señores profesores del establecimiento y á su entendido director.» El diari *La Corona* s'expressava en termes semblants (31 juliol 1859, edició del matí): «Escribimos bajo la grata impresion que acaban de producir en nuestro ánimo los exámenes de los reclusos de ambos sexos de la Casa municipal de Correccion, verificados en la mañana de ayer. [...] Estos resultados hablan muy alto en pro de la Casa de Correccion, que deseáramos se reorganizara, instalándose en un edificio capaz y á propósito para el laudable objeto á que se halla dedicada.»

útil en el tractament reeducador dels joves mascles, i era un fracàs per abordar el problema femení.

Algunes de les idees de Canalejas no es van arribar a aplicar, especialment per manca de recursos econòmics i d'espai físic. Considerava que les cases de correcció havien de ser *colònies agrícoles*, ja que molts dels que arribaven a la casa procedien del món rural i precisaven d'instrucció concreta sobre les tècniques agrícoles. Tanmateix, aquesta mateixa manca d'espai era la que va impedir desenvolupar el *sistema de famílies*, que educava simultàniament les facultats físiques, morals i intel·lectuals. Creiem, però, que en certa manera sí que ho va aconseguir, ja que l'establiment va mantenir durant els quatre anys de la seva direcció una jerarquia i un caràcter paternalista i és on es va cultivar el jovent «en la mà, el cor i el cap», com diria Pestalozzi.

Quin va ser, doncs, l'encert més gran de Canalejas? La resposta ja l'hem avançada: aplicar un sistema innovador en un establiment derrotat per l'ombra dels errors anteriors. Canalejas recollí i aplicà el millor de la tradició reeducadora del segle XIX, i posà la casa de correcció barcelonesa a l'alçada de les institucions de reclusió europees més destacades, en les quals, sens dubte, s'havia inspirat.

La trajectòria de la casa després de la marxa de Canalejas va ser fluctuant, amb períodes de bona marxa i períodes de clara decadència. La institució, ja a finals de segle, va passar a ser dirigida pels religiosos de S. Pere ad Vincula (1884), i es reconvertí poc després en l'anomenat Asili Toribi Durán.

ARXIU CONSULTATS

Arxiu de la Vila de Madrid (AV)

Arxiu General Militar de Segòvia (AMS)

Arxiu Administratiu Municipal de Barcelona (AAMB)

Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona (AHB)

BIBLIOGRAFIA

ARENAL, C. *Estudios penitenciarios*. Madrid: Imprenta de T. Fortanet, 1877.

CADALSO, F. *Instituciones penitenciarias y similares en España*. Madrid: Impresor José Góngora, 1922.

CANALEJAS, J. M. *Cuestiones penitenciarias: Del estado actual de nuestros presidios y de su reforma a favor de los intereses materiales del país y de la moralización de los penados*. Madrid: Imprenta de Manuel Álvarez, 1855.

- CANALEJAS, J. M. *Discurso leído por Don José María Canalejas, director de la Casa Municipal de Corrección*. Barcelona: Establecimiento Tipográfico de Narciso Ramírez, 1859.
- *Presidio-escuela*. Barcelona: Imprenta de Juan Tarrés, 1860.
 - *Estadística de la situación material y moral de los reclusos de la Casa Municipal de Corrección de Barcelona*. Barcelona: Establecimiento Tipográfico de Narciso Ramírez, 1860.
 - *Estadística de la situación material y moral de los reclusos de la Casa Municipal de Corrección de Barcelona, precedida de una exposición razonada al Escmo. Ayuntamiento Constitucional*. Barcelona: Establecimiento Tipográfico de Narciso Ramírez, 1861.
 - *Estadística de la situación material y moral de los reclusos de la Casa Municipal de Corrección de Barcelona*. Barcelona: Establecimiento Tipográfico de Narciso Ramírez, 1863.
- GONZÁLEZ GUITIÁN, L. *Ramón de la Sagra: Utopía y reforma penitenciaria*. La Coruña: Ediciones do Castro, 1985.
- MADOZ, P. *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y de sus posesiones de ultramar*. Madrid: Imprenta de José Rojas, 1847. [Volums III i X]
- NAVARRO DE PALENCIA, A. *El reformatorio de jóvenes delincuentes*. Alcalá de Henares: Imprenta del Reformatorio, 1907.
- SANTOLARIA, F. *Marginación y educación: Historia de la educación social en la España moderna y contemporánea*. Barcelona: Ariel, 1997.
- «Las casas de corrección en el siglo XIX español. (Notas para su estudio)». *Historia de la Educación: Revista Interuniversitaria* [Salamanca], núm. 18 (1999), p. 93-109.
- TRINIDAD, P. «La reforma de las cárceles en el siglo XIX: las cárceles de Madrid». *Estudios de Historia Social* [Madrid], núm. 22-23 (1982), p. 69-187.
- *La defensa de la sociedad: Cárcel y delincuencia en España (siglos XVIII-XX)*. Madrid: Alianza, 1991.